

مجله علمی تخصصی برنامه‌ریزی فضایی
سال اول، شماره چهارم، (پیاپی ۴)، بهار ۱۳۹۱
تاریخ وصول: ۱۳۹۰/۱۲/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۳/۲۰
صص: ۱۸-۱

تحلیلی بر اثرات اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی توسعه گردشگری در شهرستان ساری

سید هدایت الله نوری*^۱، زینب خراسانی^۲

۱- دانشیار گروه جغرافیا و برنامه ریزی روستایی دانشگاه اصفهان

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه ریزی توریسم دانشگاه اصفهان

چکیده

امروزه صنعت گردشگری فراتر از یک صنعت؛ پدیده‌ای با ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی و زیست محیطی است. پیش بینی می‌شود در سال‌های آینده گردشگری به لحاظ در آمد در رأس صنایع موجود دنیا و به لحاظ اهمیت بزرگ‌ترین بخش تجارت بین الملل را به خود اختصاص دهد. با این حال، اگر صنعت توریسم بدون ملاحظه به عوامل منفی تأثیر گذار آن توسعه یابد، می‌تواند آسیب‌های جدی و جبران ناپذیری در ابعاد متفاوت بر جامعه وارد آورد. در این پژوهش تأثیر توسعه گردشگری بر شهرستان ساری در سال‌های اخیر بررسی می‌گردد. این پژوهش به لحاظ هدف، کاربردی، از نظر ماهیت و روش از نوع تحقیقات توصیفی و در ارتباط با روش گردآوری داده‌ها و اطلاعات همزمان از روش‌های کتابخانه‌ای و میدانی استفاده کرده‌است. جامعه آماری پژوهش تمامی کارشناسان و متخصصان امور گردشگری شناسایی شده در سازمان‌ها و اداره‌های شهرستان ساری که تعداد آنها به ۴۵ نفر می‌رسید، بوده است. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها و آزمون فرضیات پژوهش از ضریب همبستگی پیرسون و تحلیل رگرسیون خطی ساده استفاده شده و نتایج پژوهش نشان می‌دهد که توسعه گردشگری آثار نامطلوبی بر

محیط زیست و همچنین ابعاد اجتماعی و فرهنگی شهرستان ساری گذاشته؛ هرچند منطقه از نظر اقتصادی از گردشگری بهره مند شده است.

واژه‌های کلیدی: گردشگری، تأثیرات گردشگری، توسعه پایدار، شهرستان ساری.

۱- مقدمه

اهمیت گردشگری و لزوم بررسی و تحقیق در مورد آن با توجه به نقش مهم آن در زندگی ما بر هیچ کسی پوشیده نیست، با این وجود امروزه استقبال از گردشگری بیش از هر چیز مربوط به جنبه اقتصادی آن است بویژه این که قابلیت بالایی در زمینه تجارت بین‌المللی داراست Chiang (Lee,2008: 180). در سال‌های پیش رو صنعت توریسم در رأس صنایع موجود در جهان قرار خواهد داشت و می‌تواند راهکاری مناسب برای تجارت خارجی و کسب درآمدهای ارزی سرشار برای کشورها بوده و تأثیر مهمی بر وضعیت اشتغال و رشد درآمد ارزی برای دولت‌ها و افزایش درآمد مکان‌های گردشگری و اقامتی باشد (oh,2004,39)، لطفی، ۱۳۸۴: ۱۰۲). گفته می‌شود که از هر شش شغل مهم در دنیا، یکی در ارتباط با صنعت توریسم است (افشار، ۱۳۸۲: ۵۴۲) و به ازای هر بیست توریست وارده به کشور یک شغل ایجاد می‌شود (یدالهی و مهرداد، ۱۳۸۲: ۵۰۳) توریسم به عنوان منبع مهم برای توسعه اقتصادی و اجتماعی محسوب می‌شود (کاظمی، ۱۳۸۶: ۱). توجه به توریسم از یک سو به علت ارزش‌های اقتصادی و از سوی دیگر، به دلیل اثرات فرهنگی و اجتماعی آن است (صفرآبادی، ۱۳۸۸: ۱). از همین روست که دولت‌ها در دهه‌های اخیر به توسعه گردشگری به عنوان یکی از شیوه‌های

مبارزه با بیکاری و ایجاد درآمد تأکید می‌نمایند (lanza,2003: 320). اما اگر صنعت گردشگری بدون ملاحظات زیست محیطی، اجتماعی توسعه یابد، ممکن است در ابعاد مختلف آسیب‌های جدی و جبران ناپذیری را به وجود آورد. گردشگری و محیط زیست وابستگی متقابلی دارند. از این رو، توسعه و مدیریت گردشگری به گونه‌ای که با محیط سازگار باشد، عامل اساسی دستیابی به توسعه پایدار به حساب می‌آید (سازمان جهانی گردشگری، ۱۳۷۹: ۷۳). گردشگری باید خود هماهنگ با بخشی از محیط‌های طبیعی و فرهنگی و انسانی باشد تا تعادل بین آنها را حفظ کند (Altinay and Husain,2005,724) زیرا بخش عظیمی از فعالیت‌های تفریحی به طور مستقیم به منابع طبیعی در مقصد وابسته است. Dolnicar and (Leich,2008,672). گردشگری در بستر محیط جغرافیایی صورت می‌گیرد که متشکل از محیط طبیعی و محیط فرهنگی و اجتماعی است. هریک از این دو محیط متشکل از عواملی هستند که به نوعی بر گردشگری تأثیرگذار است و از آن تأثیر می‌پذیرد. گردشگری می‌تواند اثرات متفاوت و قابل توجهی در منطقه گردشگر پذیر بر جای بگذارد. این اثرات می‌تواند اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و زیست محیطی باشند. با توجه به پیچیدگی و همچنین گستردگی فعالیت‌های گردشگری اثرات

۲- مفاهیم و تعاریف

گردشگری معادل واژه tourism در زبان‌های انگلیسی، فرانسه و آلمانی است که به صورت مصطلح در زبان فارسی به شکل جهانگردی نیز ترجمه می‌شود. ریشه این واژه از اصطلاح tornus یونانی و لاتین گرفته شده است. که یکی از معانی آن: «گردش کردن» و یا «گشتن» است و با پسوند ISM یا «گری» بصورت اسم مصدر Tourism یا گردشگری درآمده است (کیا، ۱۳۸۶: ۱۲). میل و موریسون، تعریفی از گردشگری ارائه کرده است که در آن تأکید بر فعالیت‌های پیش و پس از مسافرت دارد. بر اساس تعریف آنها، گردشگری به مجموعه فعالیتی اطلاق می‌شود که در جریان مسافرت یک گردشگر اتفاق می‌افتد. این فرایند شامل هر فعالیتی از قبیل برنامه ریزی سفر، سفر به مقصد، بازگشت و حتی یادآوری خاطرات آن نیز می‌شود. همچنین فعالیت‌هایی را که گردشگر به عنوان بخشی از سفر انجام می‌دهد. نظیر خرید کالاهای مختلف و تعامل میان میزبان و میهمان را نیز در برمی‌گیرد (موحد، ۱۳۸۶: ۱۶).

توریست در سال ۱۹۶۳ از طرف سازمان ملل متحد و براساس پیشنهاد کنفرانس بین‌المللی حمل و نقل و جهانگردی آن سازمان در رم، چنین تعریف شده است: «توریست یا بازدیدکننده موقت کسی است که به منظور تفریح، استراحت، گذران تعطیلات، بازدید از نقاط دیدنی، زیارت اماکن، ورزش، دیدار با آشنایان، شرکت در همایش‌ها و کنفرانس‌ها به کشوری غیر از کشور خود سفر می‌کند. مشروط بر اینکه حداقل مدت اقامت او از سه

ناشی از آن نیز ابعاد به هم پیوسته ی بسیاری دارند که باید در مطالعه اثرات گردشگری به آن توجه شود. (www.tourimsceince.ir)

شهرستان ساری به سبب بهره مندی از مواهبی چون نزدیکی به دریای خزر و داشتن جنگل و همجواری با رشته کوه‌های البرزو همچنین شرایط آب و هوایی مطلوب همواره مورد توجه گردشگران بوده است. از سوی دیگر، نزدیکی نسبی این شهرستان به شهر بزرگ تهران و عبور مسافران و زائران مشهد مقدس از آن، از دلایل دیگر افزایش مسافرت‌ها در این شهرستان بوده است. شهرستان ساری با توجه به قابلیت‌های گردشگری خود در صورت توسعه امکانات، تسهیلات و تجهیزات توریستی برای رفاه گردشگران می‌تواند به یکی از قطب‌های مهم و پرجاذبه گردشگری تبدیل شود. امروزه توسعه به معنای دقیق علمی خود، به معنای توسعه‌ای است که قابل بازگشت نبوده و دارای فواید بالایی برای مردم یک کشور به ویژه آیندگان باشد. لذا باتوجه به این امر، این توسعه در صورتی میسر خواهد بود که تأثیرات زیست محیطی، اقتصادی و اجتماعی_فرهنگی گردشگری شهرستان ساری مورد بررسی قرار گیرد تا بتواند مسیر مطلوب اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و زیست محیطی خود را طی کند.

این مقاله برآن است که به این پرسش پاسخ دهد که توسعه گردشگری چه اثری بر محیط زیست و ساختار اجتماعی و شرایط اقتصادی شهرستان ساری داشته و خواهد داشت.

گونه‌های گیاهی و جانوری، افزایش آلودگی و تخریب محیط زیست منجر شده است.

علیزاده (۱۳۸۲) تأثیر حضور گردشگران بر منابع زیست محیطی را در بخش طرهب در شهرستان مشهد بررسی کرده و به این نتیجه رسیده است که توسعه گردشگری در این بخش مشکلات زیست محیطی را به وجود آورده است. از میان تأثیرات منفی در این بخش به آلودگی آب و خاک و هوا و نابودی گیاهان و جانوران اشاره شده است.

۴- مواد و روش

این پژوهش از نوع تحقیقات توصیفی-تحلیلی است و روش گردآوری داده‌ها و اطلاعات همزمان به روش کتابخانه‌ای و میدانی انجام شده است. در این پژوهش به منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها و آزمون فرضیات از ضریب همبستگی پیرسون و رگرسیون خطی استفاده شده و تجزیه و تحلیل‌های آماری با استفاده از نرم افزار SPSS انجام گردیده است.

جامعه نمونه در این پژوهش کارشناسان و مسئولان اداره میراث فرهنگی و گردشگری شهرستان ساری، از جمله معاونت برنامه ریزی و استانداری مازندران، شهرداری و فرمانداری این شهرستان بوده‌اند. در مجموع پس از بررسی منطقه، ۴۵ نفر به عنوان کارشناس برای بررسی انتخاب شدند.

متغیرهای وابسته در این پژوهش عبارتند از متغیرهای زیست محیطی، متغیرهای توسعه اقتصادی و متغیرهای فرهنگی-اجتماعی. متغیرهای مستقل این پژوهش نیز عبارتند از: توسعه گردشگری، امکانات و خدمات گردشگری. در این پژوهش تأثیر متغیر

ماه بیشتر نبوده و کسب شغل و پیشه هم مدنظر نباشد (رضوانی، ۱۳۸۲: ۱۷).

نظریه پردازان و متخصصان در شاخه‌ها و گرایش‌های مختلف علمی با رویکردهای متفاوت اقتصادی، جامعه‌شناختی، فرهنگی، و محیط‌شناسی از موضوع گردشگری صحبت می‌کنند از این رو ادبیات گردشگری حاکی از تعاریف و برداشت‌های گوناگون از گردشگری و مبانی اساسی آن است.

۳- پیشینه تحقیق

در بررسی مطالعات پیشین در زمینه موضوع، شکری (۱۳۸۳) به مطالعه اثرات و پیامدهای اقتصادی و اجتماعی گردشگری در روستای اسکومحله آمل پرداخته و به این نتیجه رسیده که با توجه به توانمندی‌های بالای روستا در بخش منابع و جاذبه‌های بکر گردشگری طبیعی و فرهنگی و از طرفی محدودیت‌های موجود در بخش اقتصادی به ویژه کشاورزی و صنایع روستایی این ضروری است که تصمیم‌سازان و برنامه‌ریزان توسعه روستایی بپذیرند که چشم‌انداز آتی منطقه در گرو بالندگی صنعت گردشگری است.

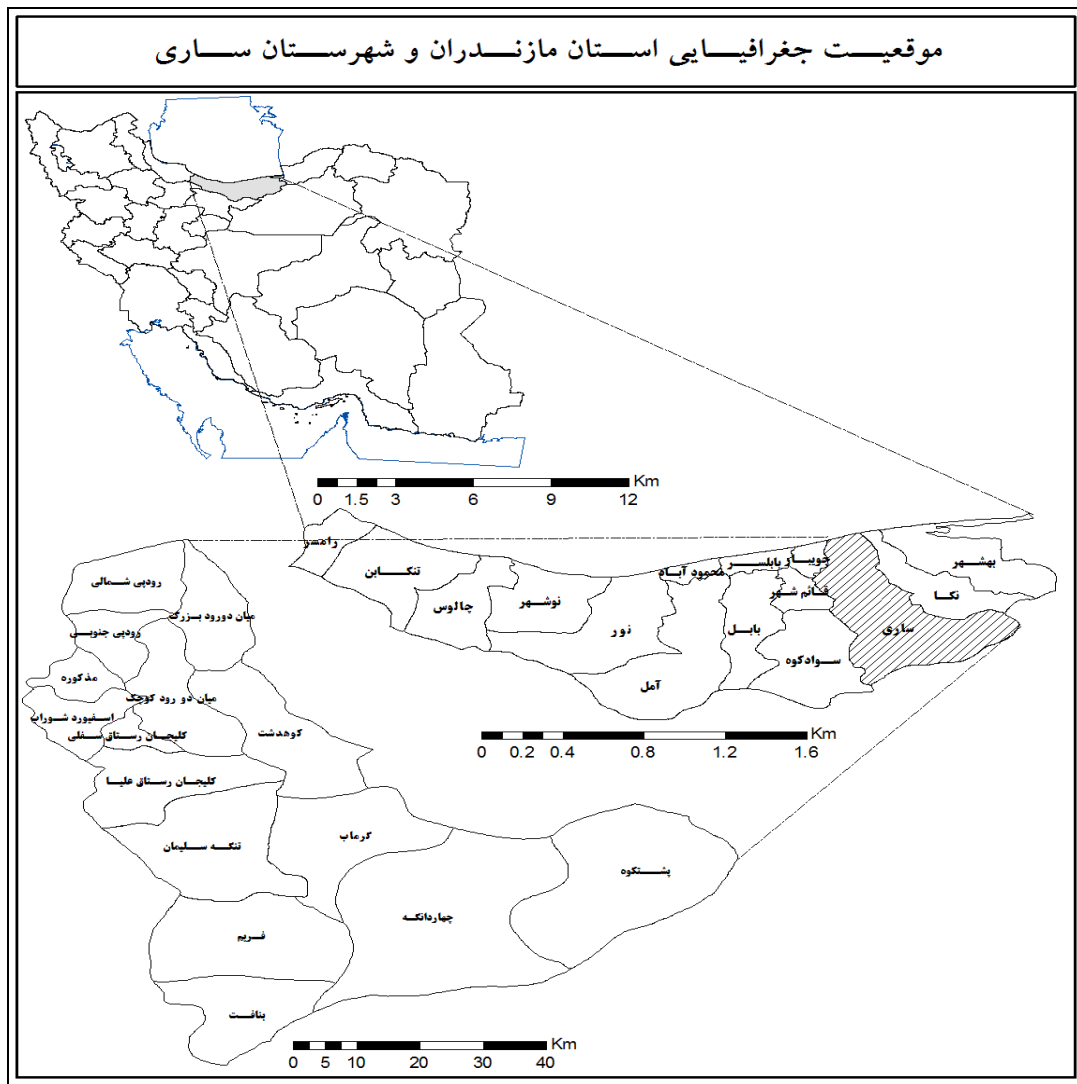
مهدوی و همکاران (۱۳۸۷) به بررسی اثرات گردشگری بر توسعه روستایی با نظرسنجی از روستاییان دره کن و سولقان پرداخته‌اند. نتایج بررسی ایشان نشان می‌دهد که گردشگری در زمینه اجتماعی پیامدهای مثبتی داشته و در زمینه اقتصادی در کنار اشتغال‌زایی و درآمدزایی اندک، موجب بالارفتن قیمت‌ها و سوداگری زمین شده است. در زمینه زیست محیطی اما ورود گردشگران به نابودی

شده است. این شهرستان با ۳۶۸۵/۳ کیلومتر مربع وسعت حدود ۱۵/۵ درصد کل مساحت استان را به خود اختصاص داده است (معاونت برنامه ریزی و استانداری مازندران، ۱۳۸۷: ۶). شهرستان از سمت شمال به دریای خزر، از جنوب به رشته کوه البرز و استان سمنان، از شرق به شهرستان نکا و از غرب به شهرستان‌های جویبار، قائم شهر و سوادکوه محدود شده است. شکل شماره ۱ موقعیت منطقه مورد مطالعه را نشان می‌دهد.

مستقل "توسعه گردشگری" بر روی متغیرهای وابسته "محیط زیست فیزیکی"، "توسعه اقتصادی"، "توسعه فرهنگی - اجتماعی" مورد سنجش قرار گرفته است.

۵- قلمرو پژوهش

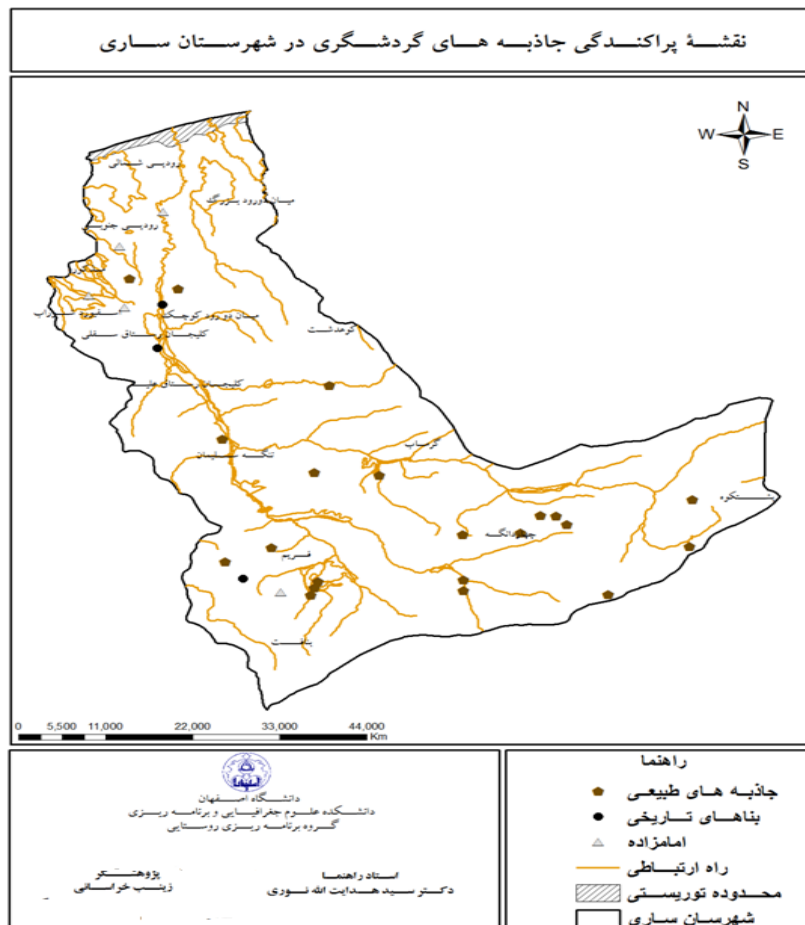
شهرستان ساری در ناحیه مرکزی استان مازندران بین ۳۵ درجه و ۵۸ دقیقه تا ۳۶ درجه و ۵۰ دقیقه عرض شمالی و ۵۲ درجه و ۵۶ دقیقه تا ۵۳ درجه و ۵۹ دقیقه طول شرقی از نصف النهار گرینویچ واقع

نقشه شماره ۱: موقعیت جغرافیایی استان مازندران و شهرستان ساری

از جمله جاذبه‌های گردشگری شهرستان ساری می‌توان به پارک جنگلی شهید زارع، مناطق حفاظت شده، رودخانه‌های بسیار زیبا، سد سلیمان تنگه، چشمه باداب سورت و دیگر جاذبه‌های طبیعی اشاره نمود. همچنین از جمله جاذبه‌های تاریخی و فرهنگی شهرستان ساری مسجد شاه عباسی، مجموعه صفوی فرح آباد، عمارت قاجاری منوچهر خان کلبادی، حمام وزیری، بقعه ملامجدین، برج رسکلت، آب انبارها و همچنین زیارتگاه تنی از امام زادگان را می‌توان نام برد. شکل شماره ۲ موقعیت و پراکنش جاذبه‌های گردشگری شهرستان را نشان می‌دهد.

شهرستان ساری از نظر جاذبه طبیعی می‌تواند یکی از مهمترین کانون‌های فراغتی و گردشگری است زیرا بهره مندی از ساحل زیبای دریای خزر و همچنین دیدن مناظر دیدنی چون جنگل و کوه گردشگران بسیاری را به این شهرستان جذب می‌کند. شهرستان ساری در فصل تابستان و همچنین تعطیلات عیدنوروز بیشترین تعداد گردشگر را دارد. تعداد گردشگران داخلی وارد شده به شهرستان ساری در سال ۱۳۹۰، بر اساس آمار ارائه شده ۱۴۵۷۲۳۷ نفر بوده است، همچنین تعداد گردشگران خارجی که در این سال به شهرستان ساری سفر کرده اند، ۹۶۴۵ نفر بوده است (سازمان میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان مازندران، ۱۳۹۰).

۷- بحث و یافته‌ها

بررسی‌های انجام شده نشان می‌دهد که آثار تاریخی نقش چندانی در توسعه گردشگری منطقه مورد مطالعه ندارد. زیرا تنها ۴۲/۲ درصد کارشناسان و مسئولان، وضعیت آثار تاریخی شهرستان ساری را در جذب گردشگر، در حد متوسط ارزیابی کرده‌اند. در حالیکه ۲/۲ درصد بسیار خوب و ۱۵/۶ درصد خوب، ۳۵/۶ درصد نامناسب می‌دانند و ۴/۶ درصد حتی این وضعیت را بسیار نامناسب دانسته‌اند. در مورد تأثیر مناظر طبیعی در جذب گردشگر نظر کارشناسان ۱۱/۵ درصد بسیار خوب، ۲۴/۴ درصد خوب، ۶۲/۲ درصد متوسط و ۲/۲ درصد نامناسب بوده است و در کل، ۳۱/۱ درصد پاسخ‌گویان با تأثیر زیاد و بسیار زیاد جاذبه‌های گردشگری در جذب گردشگران خارجی موافق بودند و از میان این پاسخ‌گویان ۳۱/۱ درصد متوسط، ۳۵/۶ درصد کم و ۲/۲ درصد نیز بسیار کم ارزیابی کردند (جدول ۱).

بررسی‌ها نشان می‌دهد که وضعیت توسعه تسهیلات و امکانات رفاهی مربوط به گردشگری (رستوران، کافه و سرویس‌های بهداشتی) در شهرستان ساری نسبتاً خوب بوده است. زیرا کارشناسان ۷۱/۱ درصد این امکانات و تسهیلات را متوسط و خوب ارزیابی کرده‌اند. ۷۵/۵ درصد از کارشناسان وضعیت مسافرخانه‌ها و هتل‌ها را خوب و متوسط، ۲/۲ درصد بسیار خوب، ۲۰ درصد نامناسب و ۲/۲ درصد بسیار نامناسب دانسته‌اند و آژانس‌های مسافرتی را ۲۴/۴ درصد خوب، ۴۶/۷ درصد متوسط، ۲۶/۷ درصد نامناسب و ۲/۲ درصد بسیار نامناسب ارزیابی کرده‌اند. بررسی‌ها بیانگر آن است که وضعیت دسترسی و حمل و نقل (جاده و ترمینال) در شهرستان ساری چندان مطلوب نبوده است. ۲۲/۲ درصد پاسخگویان خوب، ۲۸/۹ درصد متوسط، ۴۸/۹ درصد نامناسب ارزیابی کرده‌اند. وضعیت پارکینگ‌ها را ۶۲/۲ درصد کارشناسان نامناسب و بسیار نامناسب، ۶/۷ درصد خوب و ۳۱/۱ درصد متوسط ارزیابی کرده‌اند (جدول ۱).

جدول ۱. ارزیابی وضعیت توسعه گردشگری در شهرستان ساری از نظر کارشناسان (به درصد)

بسیار خوب	خوب	متوسط	نامناسب	بسیار نامناسب	
۴/۴	۲۶/۷	۳۱/۱	۳۵/۶	۰	- نقش آثار تاریخی در جذب گردشگر
۱۱/۱	۲۴/۴	۶۲/۲	۲/۲	۰	نقش مناظر طبیعی و دیدنی در جذب گردشگر
۴/۴	۲۶/۷	۳۱/۱	۳۵/۶	۲/۲	نقش جاذبه‌های گردشگری در جذب گردشگران
۰	۲۰	۵۱/۱	۲۶/۷	۲/۲	وضعیت توسعه تسهیلات و امکانات رفاهی (رستوران و کافه، سرویس‌های بهداشتی)
۲/۲	۲۴/۴	۵۱/۱	۲۰	۲/۲	وضعیت توسعه تسهیلات و امکانات اقامتی (مسافرخانه و هتل)

۰	۲۴/۴	۴۶/۷	۲۶/۷	۲/۲	وضعیت توسعه امکانات دسترسی و حمل و نقل (آژانس‌های مسافرتی)
۰	۲۲/۲	۲۸/۹	۴۸/۹	۰	وضعیت توسعه امکانات دسترسی و حمل و نقل (جاده‌ها و ترمینالها)
۰	۶/۷	۳۱/۱	۵۳/۳	۸/۹	وضعیت توسعه امکانات دسترسی و حمل و نقل (پارکینگ)

منبع: مطالعات میدانی

دارد. به طور کلی ۴۵/۷ درصد از کارشناسان موافق تأثیر زیاد و بسیار زیاد توسعه گردشگری در پوششی گیاهی بوده‌اند. میزان این تأثیر را ۴۰ درصد متوسط و ۴/۴ درصد کم دانسته‌اند. بررسی نشان می‌دهد که کارشناسان تأثیرات منفی گردشگری در وضعیت ترافیکی را این چنین ارزیابی کرده‌اند: ۸۴/۴ درصد زیاد و بسیار زیاد، ۹/۸ درصد متوسط، ۴/۴ درصد کم و ۲/۲ درصد بسیار کم دانسته‌اند. این ارقام بیانگر آن است که توسعه گردشگری در منطقه، تأثیرات زیادی در وضعیت ترافیکی آن دارد. یکی از مهمترین تأثیرات منفی گردشگری در مکان‌های گردشگری ریخت و پاش زباله است چنانکه ۸۴/۵ درصد کارشناسان میزان این تأثیر منفی را زیاد و بسیار زیاد، ۲/۲ درصد متوسط، ۸/۹ درصد کم و ۴/۴ درصد بسیار کم ارزیابی کرده‌اند. مشاهده می‌شود که توسعه گردشگری تأثیر زیادی در وضعیت ریخت و پاش زباله در منطقه دارد. کارشناسان تأثیر منفی توسعه گردشگری روی بناهای تاریخی را اینگونه ارزیابی کردند: ۲/۲ درصد بسیار زیاد، ۲۴/۴ درصد زیاد، ۴۴/۴ درصد متوسط، ۱۵/۶ درصد کم و ۱۳/۳ درصد بسیار کم (جدول ۲)

تأثیر زیست محیطی توسعه گردشگری: ارقام بیانگر آن است که ۳۵/۶ درصد پاسخگویان تأثیر منفی توسعه گردشگری بر کیفیت هوا را زیاد و بسیار زیاد، ۳۷/۸ درصد متوسط، ۱۵/۶ درصد کم و ۱۱/۱ درصد بسیار کم می‌دانند. بدین ترتیب، بخش گردشگری بر کیفیت هوا در شهرستان ساری تأثیر دارد. دلیل این ارزیابی شاید این باشد که ایجاد تراکم ترافیکی وسایط نقلیه و همچنین دود حاصل از ایجاد آتش و پخت و پز در مکان‌های گردشگری، سبب آلودگی هوا می‌شود. ۳۵/۶ درصد کارشناسان اظهار داشتند که توسعه گردشگری، به صورت متوسط روی کیفیت آب تأثیر دارد. ۴۰ درصد این تأثیر را کم ۶/۷ درصد بسیار کم، ۱۱/۱ درصد زیاد و ۶/۷ درصد خیلی زیاد دانسته‌اند. ۷۳/۳ درصد پاسخگویان، تأثیرات منفی توسعه گردشگری روی کیفیت خاک را متوسط تا بسیار زیاد، ۳۳/۳ درصد کم و ۶/۷ درصد بسیار کم ارزیابی کردند (جدول ۲).

مطالعه انجام شده نشان می‌دهد که ۶/۷ درصد کارشناسان تأثیر منفی توسعه گردشگری در حیات وحش را بسیار زیاد، ۱۷/۸ درصد زیاد، ۲۸/۹ درصد متوسط، ۳۱/۱ درصد کم و ۱۵/۶ درصد بسیار کم دانسته‌اند. توسعه گردشگری در نابودی گیاهان نقش

جدول ۲. ارزیابی تأثیران منفی توسعه گردشگری در محیط زیست از دیدگاه کارشناسان (به درصد)

بسیار زیاد	زیاد	متوسط	کم	بسیار کم	
۸/۹	۲۶/۷	۳۷/۸	۱۵/۶	۱۱/۱	کیفیت هوا
۶/۷	۱۱/۱	۳۵/۶	۴۰	۶/۷	کیفیت آب
۱۳/۳	۱۷/۸	۲۸/۹	۳۳/۳	۶/۷	کیفیت خاک
۶/۷	۱۷/۸	۲۸/۹	۳۱/۱	۱۵/۶	حیات وحش
۱۱/۱	۳۵/۶	۴۰	۴/۴	۸/۹	پوشش گیاهی
۳۳/۳	۵۱/۱	۸/۹	۴/۴	۲/۲	تراکم ترافیکی
۴۶/۷	۳۷/۸	۲/۲	۸/۹	۴/۴	ریخت و پاش زباله
۲/۲	۲۴/۴	۴۴/۴	۱۵/۶	۱۳/۳	بناهای تاریخی

منبع: مطالعات میدانی

تأثیر فرهنگی - اجتماعی توسعه گردشگری:

مطالعه ی انجام شده نشان می دهد که ۱۱/۱ درصد تأثیر گردشگری را در آشنایی مردم بومی با نحوه زندگی مردمان دیگر بسیار زیاد، ۳۷/۸ درصد زیاد، ۴۲/۲ درصد متوسط، ۴/۴ درصد کم و ۴/۴ درصد بسیار کم دانسته اند. به طور کلی ۴۰ درصد از پاسخ دهندگان تأثیر توسعه ی گردشگری را در افزایش سطح رفاه و کیفیت زندگی ساکنین منطقه زیاد تا بسیار زیاد ارزیابی کرده اند. ۳۳/۳ درصد میزان این تأثیر را متوسط و ۲۲/۲ درصد کم ارزیابی کرده اند. بررسی انجام شده نشان می دهد که ۵۱/۱ درصد کارشناسان به تأثیر زیاد و بسیار زیاد، ۲۸/۹ درصد به تأثیر متوسط، ۱۳/۳ درصد به تأثیر کم و ۶/۷ درصد به تأثیر بسیار کم گردشگری در بالا بردن آگاهی و بسط حوزه ی دید ساکنین منطقه اشاره کرده اند. همچنین، توسعه گردشگری موجب غنی شدن تجارب فرهنگی افراد جامعه می شود. ۸۰/۱ درصد پاسخگویان بیان کردند که توسعه گردشگری، به

میزان متوسط تا بسیار زیادی غنی شدن تجارب فرهنگی افراد جامعه را به دنبال دارد. ارقام نشان می دهد که ۷۷/۹ درصد پاسخ دهندگان، به میزان متوسط تا بسیار زیاد موافق تأثیر گردشگری در تبادل ارزش های فرهنگی مثبت مردم و گردشگران هستند. در زمینه حفظ میراث تاریخی و فرهنگی در مجموع ۴۶/۷ درصد از کارشناسان و مسوولان به تأثیر زیاد و بسیار زیاد، ۴۰ درصد به تأثیر متوسط و ۱۳/۳ درصد به تأثیر کم گردشگری در حفظ میراث تاریخی و فرهنگی اشاره کرده اند. ۷۵/۵ درصد پاسخگویان بیان کرده اند که توسعه گردشگری در احیای سنت های محلی شهرستان ساری به میزان متوسط تا بسیار زیادی موثر است. ۲۲/۲ درصد از کارشناسان تأثیر توسعه گردشگری را در توسعه تسهیلات تفریحی و فرهنگی منطقه بسیار زیاد، ۳۳/۳ درصد زیاد، ۲۰ درصد متوسط، ۱۳/۳ درصد کم و ۱۱/۱ درصد بسیار کم دانسته اند. ۱۵/۶ درصد پاسخگویان به میزان بسیار زیاد، ۴۰ درصد به میزان زیاد،

اجتماعی برای گردشگران و به تبع آن شهروندان شده است. در مجموع ۵۷/۸ درصد کارشناسان تأثیر گردشگری در حفظ امنیت اجتماعی را زیاد و خیلی زیاد، ۲۴/۴ درصد متوسط، ۱۱/۱ درصد کم و ۶/۷ درصد بسیار کم دانسته‌اند (جدول ۳)

۲۶/۷ درصد به میزان متوسط و ۱۳/۳ درصد به میزان کم و ۴/۴ درصد بسیار کم موافق تأثیر گردشگری در افزایش فضاها و مکان‌های عمومی در سطح شهرستان هستند. بررسی انجام شده نشان می‌دهد که توسعه گردشگری در این منطقه منجر به حفظ امنیت

جدول ۳. ارزیابی تأثیرات اجتماعی_ فرهنگی توسعه گردشگری از دیدگاه کارشناسان (به درصد)

بسیار زیاد	زیاد	متوسط	کم	بسیار کم
۱۱/۱	۳۷/۸	۴۲/۲	۴/۴	۴/۴
۱۱/۱	۲۸/۹	۳۳/۳	۲۲/۲	۴/۴
۱۳/۳	۳۷/۸	۲۸/۹	۱۳/۳	۶/۷
۱۵/۶	۲۸/۹	۳۵/۶	۱۷/۸	۲/۲
۱۳/۳	۳۳/۳	۳۱/۱	۱۳/۳	۸/۹
۱۷/۸	۲۸/۹	۴۰	۱۳/۳	۰
۲۲/۲	۲۲/۲	۳۱/۱	۲۰	۴/۴
۲۲/۲	۳۳/۳	۲۰	۱۳/۳	۱۱/۱
۱۵/۶	۴۰	۲۶/۷	۱۳/۳	۴/۴
۱۱/۱	۴۶/۷	۲۴/۴	۱۱/۱	۶/۷

منبع: مطالعات میدانی

فعالیت‌های اقتصادی به ترتیب زیر ارزیابی کرده‌اند: ۲۶/۷ درصد بسیار زیاد، ۳۱/۱ درصد زیاد، ۳۱/۱ درصد متوسط و ۱۱/۱ درصد کم. بر این اساس می‌توان گفت که توسعه گردشگری منجر به ایجاد تنوع در فعالیت‌های اقتصادی می‌شود. بررسی نشان می‌دهد که ۶۸/۹ درصد کارشناسان موافق تأثیر متوسط تا بسیار زیاد گردشگری در کاهش بیکاری و

تأثیر اقتصادی توسعه گردشگری: به طور کلی ۶۲/۲ درصد از کارشناسان و مسوولان بیان کردند که توسعه گردشگری تأثیر زیاد و بسیار زیادی در ایجاد درآمد و افزایش اشتغال در بخش گردشگری و بخش‌های مربوط به آن دارد. ۲۲/۲ درصد میزان این تأثیر را متوسط و ۱۵/۶ درصد کم ارزیابی کردند. کارشناسان تأثیر توسعه گردشگری را در ایجاد تنوع

ساری در ارتقای سطح زندگی ساکنان این شهرستان موثر است. ۲۴/۴ درصد پاسخ دهندگان نقش گردشگری در سودآوری بخش خصوصی را بسیار زیاد، ۴۴/۴ درصد زیاد، ۲۰ درصد متوسط، ۶/۷ درصد کم و ۴/۴ درصد بسیار کم ارزیابی کردند. ارقام بیانگر آن است که ۸۹ درصد به میزان متوسط تا بسیار زیاد موافق تأثیر گردشگری در درآمد دولت و مالیات‌ها هستند (جدول ۴).

ایجاد اشتغال برای مردم کم درآمد هستند. ۲۴/۴ درصد کارشناسان تأثیر توسعه گردشگری را در بهبود زیرساخت‌ها و امکانات موجود بسیار زیاد، ۲۶/۷ درصد زیاد، ۲۴/۴ درصد متوسط، ۱۷/۸ درصد کم و ۶/۷ درصد بسیار کم دانسته‌اند. مطالعه نشان می‌دهد که ۲۰ درصد از کارشناسان به میزان بسیار زیاد، ۲۲/۲ درصد به میزان زیاد، ۴۲/۲ درصد به میزان متوسط، ۱۱/۱ درصد به میزان کم و ۴/۴ درصد به میزان بسیار کم بیان کردند که توسعه گردشگری در شهرستان

جدول ۴. ارزیابی تأثیرات اقتصادی توسعه گردشگری از دیدگاه کارشناسان (به درصد)

بسیار کم	کم	متوسط	زیاد	بسیار زیاد	
۰	۱۵/۶	۲۲/۲	۴۰	۲۲/۲	افزایش اشتغال
۰	۱۱/۱	۲۲/۲	۴۰	۲۲/۲	تنوع فعالیت‌های اقتصادی
۶/۷	۲۴/۴	۲۰	۲۸/۹	۲۰	کاهش بیکاری و ایجاد اشتغال برای مردم کم درآمد
۶/۷	۱۷/۸	۲۴/۴	۲۶/۷	۲۴/۴	بهبود زیرساخت‌ها و امکانات موجود
۴/۴	۱۱/۱	۴۲/۲	۲۲/۲	۲۰	ارتقاء سطح زندگی مردم
۴/۴	۶/۷	۲۰	۴۴/۴	۲۴/۴	سودآوری بخش خصوصی
۲/۲	۸/۹	۳۵/۶	۳۵/۶	۱۷/۸	درآمد دولت و مالیات‌ها

منبع: مطالعات میدانی

وجود ندارد، اما ادعای پژوهشگر H1 بیانگر وجود همبستگی بین این دو متغیر است. نتایج حاصل از آزمون نشان دهنده این است که مقدار sig برابر ۰/۰۲۴ است (جدول ۱) و از آنجا که این عدد از ۰/۰۵ کمتر است فرض H0 رد و فرضیه محقق مبنی بر وجود رابطه معنی دار بین این دو متغیر تایید می‌شود. ضریب همبستگی نیز ۰/۳۶ است که یک همبستگی متوسطی است.

۸- تجزیه و تحلیل

در ارتباط با فرضیه اول؛ "توسعه گردشگری در تخریب محیط زیست فیزیکی شهرستان ساری تأثیر دارد" جهت آزمون این فرضیه از ضریب همبستگی پیرسون استفاده شده است. در این آزمون به بررسی سطح معنا داری رابطه بین دو متغیر توسعه گردشگری و تخریب محیط زیست فیزیکی پرداخته شده است. در این آزمون، فرض H0 بر این اصل استوار است که رابطه معنی داری بین این دو متغیر

جدول (۱) آزمون پیرسون جهت بررسی رابطه توسعه گردشگری و محیط زیست

نوع آزمون	تعداد	شدت همبستگی	سطح معناداری	آلفای مورد نظر
پیرسون	۴۵	۰/۳۳۶	۰/۰۲۴	۰/۰۵

جدول ضریب همبستگی و ضریب تعیین رگرسیون (جدول ۲) نشان می‌دهد که ضریب تعیین برابر با ۱۱ درصد است. به عبارت دیگر، متغیر مستقل (توسعه گردشگری) ۱۱ درصد تغییرات ایجاد شده در متغیر وابسته (تخریب محیط زیست فیزیکی) را پیش بینی می‌کند.

جدول (۲) ضریب همبستگی و ضریب تعیین رگرسیون

ضریب	ضریب تعیین	ضریب تعدیل	خطای معیار
۰/۳۳۶ ^a	۰/۱۱۳	۰/۰۹۲	۰/۶۵۸۳

a. پیش بینی کننده: توسعه گردشگری

جدول تحلیل واریانس رگرسیون نیز خطی بودن مخرب محیط زیست را تأیید می‌کند، زیرا Sig کمتر رابطه بین دو متغیر توسعه گردشگری و اثرات از ۵ درصد است.

جدول (۳) تحلیل واریانس رگرسیون (ANOVA)

مدل	مجموع	درجه	میانگین	توزیع	سطح معنی
رگرسیون	۲/۳۷	۱	۲/۳۷	۵/۴۶۸	۰/۰۲

متغیر وابسته: محیط زیست فیزیکی

با توجه به جدول (۴) رابطه معنادار این دو متغیر با سطح معناداری ۰/۰۲۴ تأیید می‌شود که ضریب استاندارد شده (ضریب Beta) آن نیز ۰/۳۶ است که نشان می‌دهد به ازای هر واحد تغییری در متغیر مستقل، ۰/۳۶ در متغیر وابسته تغییر ایجاد می‌شود.

جدول (۴) تحلیل رگرسیون (تأثیر توسعه گردشگری بر محیط زیست)

مدل رگرسیون	ضریب استاندارد نشده	ضریب استاندارد	t	Sig
	B	Beta	۲/۱۴۶	۰/۰۳۸
مقدار ثابت	۱/۵۶۸	۰/۳۳۶	۲/۳۳۸	۰/۰۲۴
توسعه توریسم	۰/۵۵۹			

وجود همبستگی بین این دو متغیر است. با توجه به نتایج این آزمون، فرض H_0 رد می‌شود، زیرا $Sig(0/013)$ کمتر از آلفای مورد نظر $(0/05)$ است. ضریب همبستگی نیز $0/36$ است. می‌توان نتیجه گرفت که بین توسعه گردشگری و توسعه اقتصادی شهرستان ساری رابطه معناداری وجود دارد. نتایج آزمون در جدول (۵) آورده شده است.

در زمینه فرضیه دوم؛ "بین توسعه اقتصادی و توسعه گردشگری در شهرستان ساری رابطه معناداری وجود دارد" جهت آزمون این فرضیه نیز از ضریب همبستگی پیرسون استفاده شده است. در این آزمون سطح معناداری رابطه بین دو متغیر توسعه گردشگری و توسعه اقتصادی پرداخته شده است. در این آزمون، فرض H_0 بر این اصل استوار است که رابطه معنی داری بین این دو متغیر وجود ندارد، اما H_1 بیانگر

جدول (۵) آزمون پیرسون رابطه بین توسعه توریسم و توسعه اقتصادی

نوع آزمون	تعداد	شدت همبستگی	سطح معناداری	آلفای مورد نظر
پیرسون	۴۵	۰/۳۶۸	۰/۰۱۳	۰/۰۵

مستقل (توسعه گردشگری) ۱۳ درصد تغییرات ایجاد شده در متغیر وابسته (توسعه اقتصادی) را پیش بینی می‌کند.

جدول ضریب همبستگی و ضریب تعیین رگرسیون (جدول ۶) نشان می‌دهد که ضریب تعیین برابر با ۱۳ درصد است. به عبارت دیگر، متغیر

جدول (۶) ضریب همبستگی و ضریب تعیین رگرسیون

ضریب	ضریب تعیین	ضریب تعدیل شده	خطای معیار میانگین
۰/۳۶۸ ^a	۰/۱۳۵	۰/۱۱۵	۰/۸۳۰۱

a. پیش بینی کننده: توسعه گردشگری

۵ درصد است، پس فرض خطی بودن رابطه بین دو متغیر تأیید می‌شود

جدول (۷)، حاوی تحلیل واریانس رگرسیون به منظور بررسی قطعیت رابطه خطی بین دو متغیر است. با توجه به این که Sig برابر با $0/01$ و کمتر از

جدول (۷) تحلیل واریانس رگرسیون (ANOVA)

مدل	مجموع	درجه	میانگین	توزیع	سطح معنا
رگرسیون	۴/۶۳۶	۱	۴/۶۳۶	۶/۷۲۷	۰/۰۱

متغیر وابسته: توسعه اقتصادی

همچنین، با توجه به نتایج تحلیل رگرسیون خطی ساده، فرضیه فوق تأیید می‌شود، زیرا سطح معناداری برابر با ۰/۰۱ است. همچنین این نتیجه حاصل شده که به ازای هر واحد تغییری که در متغیر مستقل ایجاد می‌شود، ۰/۳۶ تغییر در متغیر وابسته به وجود می‌آید (جدول ۹).

جدول (۹) تحلیل رگرسیون (تأثیر توسعه توریسم در توسعه اقتصادی)

Sig	T	ضریب استاندارد	ضریب استاندارد نشده		مدل رگرسیون
			B	خطای معیار	
۰/۲۸۳	۱/۰۰۸	Beta			
۰/۰۱۳	۲/۵۹۴	۰/۳۶۸	۰/۹۲۲	۱/۰۰۲	مقدار ثابت
			۰/۳۰۱	۰/۷۸۱	توسعه توریسم

همبستگی بین این دو متغیر است با توجه به نتایج آزمون، فرضیه فوق تأیید می‌شود، زیرا سطح معناداری (Sig) ۰/۰۰۱ و کوچکتر از آلفای مورد نظر (۰/۰۵) است. میزان همبستگی نیز ۰/۴۹ که بیانگر همبستگی متوسطی است. بنابراین، نتایج نشان می‌دهد که بین توسعه گردشگری و توسعه فرهنگی و اجتماعی شهرستان ساری رابطه معناداری وجود دارد. نتایج مربوط به این آزمون در جدول (۶-۹) آمده است.

در مورد فرضیه سوم: "بین توسعه فرهنگی و اجتماعی و توسعه گردشگری در شهرستان ساری رابطه معناداری وجود دارد" جهت آزمون این فرضیه نیز از ضریب همبستگی پیرسون استفاده شده است. در این آزمون فرض به بررسی سطح معناداری رابطه بین دو متغیر توسعه گردشگری و توسعه فرهنگی و اجتماعی پرداخته شده است. در این آزمون، فرض H_0 بر این اصل استوار است که رابطه معنی داری بین این دو متغیر وجود ندارد، اما H_1 بیانگر وجود

جدول (۱۰) آزمون پیرسون (رابطه بین توسعه گردشگری و توسعه فرهنگی و اجتماعی)

نوع آزمون	تعداد	شدت همبستگی	سطح معناداری	آلفای مورد نظر
پیرسون	۴۵	۰/۴۹۵	۰/۰۰۱	۰/۰۵

تنها ۲۴ درصد تغییرات متغیر وابسته را پیش بینی می‌کند.

جدول ضریب همبستگی و ضریب تعیین رگرسیون (جدول ۱۱) نشان می‌دهد که ضریب تعیین ۲۴ درصد است و به عبارت دیگر، توسعه توریسم

جدول (۱۱) ضریب همبستگی و ضریب تعیین رگرسیون

خطای معیار میانگین	ضریب تعدیل شده	ضریب تعیین	ضریب همبستگی
۰/۷۳۴۴	۰/۲۲۸	۰/۲۴۵	۰/۴۹۵ ^a

a. پیش بینی کننده: توسعه توریسم

تحلیل واریانس رگرسیون نیز نشان می دهد که Sig برابر با ۰/۰۰ و کوچکتر از ۵ درصد است، بنابراین فرض خطی بودن رابطه بین دو متغیر تأیید می گردد.

جدول (۱۲) تحلیل واریانس رگرسیون (ANOVA)

مدل	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین	توزیع فیشر (F)	سطح معنی داری
رگرسیون	۷/۵۳	۱	۷/۵۳	۱۳/۹۷	۰/۰۰

متغیر وابسته: توسعه فرهنگی - اجتماعی

جدول تحلیل رگرسیونی (۱۳) نیز نشان می دهد که توسعه گردشگری در توسعه اجتماعی و فرهنگی شهرستان ساری تأثیر دارد (با سطح معناداری ۰/۰۰). ضریب استاندارد شده (Beta) نیز نشان می دهد که به ازای هر واحد تغییری که در متغیر مستقل (توسعه گردشگری) انجام می گیرد، ۰/۴۹ تغییر در متغیر وابسته (توسعه فرهنگی و اجتماعی) به وجود می آید.

جدول (۱۳) تحلیل رگرسیون رابطه بین توسعه گردشگری و توسعه اجتماعی و فرهنگی

مدل رگرسیون	ضریب استاندارد نشده	ضریب استاندارد	T	Sig
	B	Beta	۰/۳۰۷	۰/۷۶۰
مقدار ثابت	۰/۲۵۱	۰/۴۹۵	۳/۷۳۸	۰/۰۰۱
توسعه توریسم	۰/۹۹۶			

۹- نتیجه گیری

گردشگری در تخریب زیست محیطی شهرستان ساری تأثیر دارد. به عبارتی، توسعه گردشگری در شهرستان ساری تأثیرات منفی و نامطلوبی را در محیط زیست به وجود آورده است. بررسی ها نشان داد که مهم ترین پیامد نامطلوب زیست محیطی توسعه گردشگری در ریخت و پاش زباله در مکان های گردشگری و ایجاد تراکم ترافیکی است.

از جمع بندی مجموعه نتایج بدست آمده می توان گفت که دیدنی ها و مناظر طبیعی بیشترین نقش را در توسعه گردشگری شهرستان ساری دارند و جاذبه های تاریخی نقش چندانی در جذب گردشگر در این شهرستان را ندارد.

۷- سازمان جهانی جهانگردی (۱۳۷۹)، برنامه ریزی توریسم در سطح ملی و منطقه‌ای، ترجمه بهرام رنجبران و محمد زاهدی، چاپ اول، انتشارات دانشگاهی واحد اصفهان.

۸- سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان مازندران

۹- شکری، ولی‌الله (۱۳۸۳) نقش گردشگری در توسعه پایدار روستایی (اسکومحله آمل)، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تهران

۱۰- صفرآبادی، اعظم (۱۳۸۸)، برنامه ریزی و طراحی جغرافیایی محیط‌های جاذب گردشگری در شهر کرمانشاه، پایان نامه کارشناسی ارشد، گروه جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه اصفهان

۱۱- علیزاده، کتابون (۱۳۸۲)، اثرات حضور گردشگران بر منابع زیست محیطی_مورد مطالعه: بخش طرقله در شهرستان مشهد، پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۴۴

۱۲- کاظمی، مهدی (۱۳۸۶)، مدیریت گردشگری، چاپ دوم، تهران: انتشارات سمت.

۱۳- کیا، روح‌الله (۱۳۸۶)، نقش گردشگری در توسعه پایدار روستایی (روستای زیارت، شهرستان گرگان)، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی

۱۴- لطفی، مرجان (۱۳۸۴)، جهانگردی و منافع اجتماعی، اقتصادی، علمی- فرهنگی، ارائه راهکارهایی برای پیشبرد این صنعت، مجموعه مقالات اولین همایش علمی منطقه ای توریسم،

نتایج نشان می‌دهد که توسعه گردشگری در توسعه اقتصادی شهرستان ساری تأثیر داشته‌ است و یافته‌ها و بررسی‌ها نشان می‌دهد که توسعه گردشگری در توسعه فرهنگی-اجتماعی شهرستان ساری تأثیر دارد.

منابع

۱- احمدی، محمد. (۱۳۷۸)، اثر کارکرد جمعیت در تغییرات کاربری اراضی شهر نور طی سه دهه اخیر، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی.

۲- پاپلی یزدی، محمد حسین و سقایی، مهدی (۱۳۸۶)، گردشگری (ماهیت و مفاهیم)، چاپ دوم، تهران، انتشارات سمت

۳- افشار، مژگان (۱۳۸۲)، توریسم و تبادلات فرهنگی (مطالعه موردی ایران)، مجموعه مقالات همایش‌های علمی و پژوهشی گروه‌های علوم انسانی، جلد اول، چالوس، معاونت پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد نور و چالوس

۴- حیدری چیان، رحیم (۱۳۸۹)، مبانی برنامه ریزی صنعت گردشگری، انتشارات سمت

- رضوانی، علی اصغر، (۱۳۷۳)، جغرافیا و صنعت توریسم، تهران، انتشارات پیام نور

۵- رهنمایی، محمدتقی، (۱۳۶۹)، جغرافیای اوقات فراغت و جهانگردی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران

۶- رضوانی، علی اصغر (۱۳۸۲)، نقش اکوتوریسم در حفاظت محیط زیست، مجله محیط شناسی،

پایدار و اثرات آن در استان مازندران، مجموعه مقالات همایش‌های علمی و پژوهشی گروه‌های علوم انسانی، جلد اول، چالوس، معاونت پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد نور و چالوس

- 22- Altinay Mehmet, Hussain Kashif (2005), **Sustainable tourism development: a case study of North Cyprus**, International Journal of Contemporary Hospitality Management, Volume:17 Issue:3 pp:272 – 280
- 23- Chinag Lee, chien and Chun-Ping changh. (2008): **Tourism development and economic growth: A closer look at panels** Tourism Management 29.
- 24- Donlicker, S and Friedrich, L (2008): **Selective marketing for environmentally sustainable tourism.** Tourism management, 29, 672- 680.
- 25- Font Xavier and Ahjem Tore (1999), **Searching for a balance in tourism development strategies**, international journal of contemporary hospitality management, Volume: 11 pp 73-77
- 26- Lanza,myriam and other (2003): **analyzing Heritage Resources for Urban Tourism in European Cities**, in: Contemporary Issues in Tourism Development, Routledge.
- 27- Oh,c,o,(2004), **the contribution of tourism development economic growth in the Korean economy**, tourism management, (26),pp.39-44
- 28- www.tourimscience.ir

- موانع و پیامدها، معاونت پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد فلاورجان
- ۱۵- محسنی، رضاعلی (۱۳۸۸)، گردشگری پایدار در ایران: کارکردها، چالش‌ها و راهکارها، مجله علمی-پژوهشی فضای جغرافیایی، سال نهم، ش ۲۸، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهر
 - ۱۶- مشبکی، اصغر و ملک اخلاق، اسماعیل (۱۳۸۲): طراحی الگوی سیاست گذاری در بازاریابی صنعت جهانگردی در ایران، دو ماهنامه علمی و پژوهشی دانشور
 - ۱۷- معاونت برنامه ریزی استانداری مازندران (۱۳۸۷)، سند استانی توسعه شهرستانها در برنامه چهارم توسعه استان مازندران
 - ۱۸- منشی زاده، رحمت الله (۱۳۷۶): جهانگردی، تهران، انتشارات مسعی
 - ۱۹- موحد، علی (۱۳۸۶) گردشگری شهری، دانشگاه شهید چمران، اهواز، چاپ اول
 - ۲۰- مهدوی، مسعود و همکاران (۱۳۸۷)، اثرات گردشگری بر توسعه روستایی با نظرسنجی از روستایان دره کن و سولقان، فصلنامه روستا و توسعه، سال ۱۱، شماره ۲
 - ۲۱- یس‌اللهی، علی اکبر و مهردادی، ناصر (۱۳۸۲)، بررسی امکانات توسعه گردشگری

